
| Články a studie |

Petr Voit

Plzeňsko-norimberský vliv na český knihtisk počátku 16. století

Knihtiskařské řemeslo v Plzni se vyvíjelo na rozdíl od Prahy přerušovaně, a to ve dvou od sebe vzdálených časových pásmech. První pásmo zabírá roky 1476–1533 a druhé počíná až v 18. století. Nejstarší etapa prvního pásma, dříve ztotožňovaná s jedinou dílnou, se po novém průzkumu filigránů rozpadá do dvou segmentů, o jejichž návaznosti či vzájemných vztazích víme zatím málo. První segment představuje vlastně počátky českého knihtisku u nás. Je spojen s léty 1476–1479, během nichž v Plzni vyšly tři latinské tisky, totiž Arnoštova *Statuta* a dvě liturgické příručky. Ke druhému segmentu řadíme jazykově české tisky nedávno Kamilem Boldanem předatované do doby mezi počátkem osmdesátých a počátkem devadesátých let 15. století.¹ Tuto skupinu tvoří *Nový zákon se signetem*, *Kronika trojánská*, neilustrovaný *Pasionál* a *Nový zákon Dlabáčův*. Nově k této skupině připojujeme ještě *Kalendář s minucí a pranostikou na rok 1489*, který od 18. století ovšem nikdo neviděl. Proto někteří bibliografové existenci tohoto záhadného sborníku popřeli, jiní jen zpochybnili a jiní naopak v dobré víře přijali, kladouce ho ovšem nesprávně do kontextu Bakalářovy dílny.²

Pokud se nenecháme ovlivnit národoveckým pozlátkem a výzkum knižní kultury postavíme na všech známých faktech, nejpodstatnější a v minulosti tolik zdůrazňované rysy našeho staršího knihtiskařského řemesla – totiž včasné zpřístupnění světské *Kroniky trojánské* a monopolní postavení češtiny jako jazyka všech mladších tisků – počnou ztrácet na prvořadosti. Šlo jen o politicky i badatelsky líbivé utilitární argumenty, které ke škodě věci zcela přehlušily podstatnější klasifikaci. Ta musí spočívat v tom, že čeští prvotiskaři během posledních dvou dekád 15. století nezachytili zahraniční nástup vizualizované a unifikované

[1] Kamil BOLDAN, *Žáhada Kroniky trojánské. Počátek českého knihtisku*. Praha 2010, s. 52.

[2] Josef VOLF, *Calendarium Bohemicum auf das Jahr 1489, Gutenberg-Jahrbuch 1932*, s. 158–168; Ursula ALTMANN, Mikuláš Bakalár im Gesamtkatalog der Wiegendrucke, *Beiträge zur Inkunabelkunde 1* (III. Folge), 1965, s. 113–119. Stať Altmannové byla přetištěna pod názvem Mikuláš Bakalár v Gesamtkatalogu der Wiegendrucke, in: *Mikuláš Bakalár Štetina. Štúdie a materiály o živote a diele slovenského prvotlačiaru v Plzni*. Red. Leo Kohút, Bratislava 1966, s. 104–111; František HORÁK, Současný stav soupisu tisků Mikuláše Bakaláře, in: *tamtéž*, s. 20–30, zvl. 22; Emma URBÁNKOVÁ, *Soupis prvotisků českého původu*. Praha 1986, s. 188–192.

typografie, s nímž pak souvisela výrazná emancipace a zintenzivnění řemesla, které nakonec nutilo k vybudování plošného trhu a k přeměně sporadické četby nižšího měšťanstva v masovou. S jakými výrobními a edičními limity se náš knihtisk potýkal, dobře vidíme jak v utrakvistické Praze, tak v katolické Plzni. Zde za současného stavu poznání se nejvýraznějším protagonistou nejstarší etapy plzeňského knihtisku stává Mikuláš Bakalář, jehož aktivity byly před půlstoletím prozkoumány tak soustředěně jako málokterého jiného tiskaře působícího v Čechách a na Slovensku.³ Nelze však přehlédnout, že výzkum, publikovaný roku 1966 formou sborníku, mnohde přinesl namísto střízlivých poznatků jen přání, náznaky a hypotézy, které častým přebíráním po čase povýšily do roviny faktů.

Přestože o Bakalářově životě vskutku mnoho nevíme, na mapě knihtisku vystupuje jako nejstarší řemeslník, o němž jsme schopni formulovat jisté závěry alespoň rámcově. Takové štěstí u jeho předchůdců či současníků nemáme. Původně se jmenoval Štětina a studoval v Krakově, kde získal hodnost bakaláře, která byla dle dobových zvyklostí petrifikována jako nové příjmení.⁴ Do svého rodiště se už nevrátil. Z Krakova zamířil do Čech, ale nikoli k pražským utrakvistům, nýbrž mezi katolíky v Plzni. Nejstarší zachovaná a hodnověrná písemná zpráva, týkající se výpůjčky peněz roku 1493, se váže teprve k plzeňskému pobytu.⁵ Z kvitance vyplývá, že v Plzni jakožto majitel domu patřil mezi měšťany, a že tudíž uměl česky. Před rokem 1495 ovdověl. Nejstarší Bakalářovy knižní explicity nesou letopočet 1498. Útlou knížku nazvanou *Život Mohamedův* uzavírá tiskařova prosba k Panně Marii za ochranu před profesním nezdarem. Ačkoli jde o zčásti převzatá a zčásti přepracovaná disticha z Piových *Epistolae familiares*, Bakalářova náhrada původní Galie za Uhry označené jako

[3] L. KOHÚT (red.), *Mikuláš Bakalár Štětina. Štúdie a materiály o živote a diele slovenského prvotlačiaru v Plzni*. Bratislava 1966. Později poznatky tohoto sborníku přehledněji shrnul L. KOHÚT, *Neznámy Bakalár*. Bratislava 1994. Naposledy se k tématu polemicky vyslovil Petr VOIT, Mikuláš Bakalář jinak, in: *Odras českých a slovenských vzťahov v staršej knižnej tvorbe*. Bratislava 2012 (v tisku).

[4] JAN z VODŇAN, *Proti bludným a potupeným artikulóm pikhartským traktát*. Plzeň, Mikuláš Bakalář 1510 (*Knihopis 3483 ČD*), fol. D_{7a} „V Novém Plzni Mikuláš Štětina, bakalář slavného učenie krakovského, léta od porodu panenského TCCCCCX“.

[5] Miloslav BĚLOHLÁVEK, Plzeň a Mikuláš Bakalář, in: *Mikuláš Bakalár Štětina. Štúdie a materiály...*, s. 74–85, zvl. 77.

rodiště je dle našeho soudu jediným přesvědčivým důkazem jeho slovenského původu.⁶

Další argumenty, které dodnes tuto skutečnost podporovaly, musíme však po hlubším studiu odmítnout. Chceme-li totiž stvrzovat Bakalářův slovenský původ lexikálním či hláskoslovným rozbořením jeho tištěné produkce, zůstaneme opět, tak jako autoři bakalářovského sborníku z roku 1966, jen v půli cesty. Už Eugen Pauliny si povšiml, že na žádné přímé slovakismy poukázat nelze,⁷ a ty, které přesto vzpomenu, jsou neprůkazné. Není divu – vždyť předpokládáme-li důvodně, že Bakalář některé své tisky sám přeložil z cizích jazyků a ve funkci principála se mimo to staral o živnost, to je sjednával zakázky a distribuci knižního zboží, obstarával papír a mimo to ještě udržoval čilé hospodářské a společenské aktivity, pak se těžko můžeme přidržovat starší romantické představy, že deset hodin denně ještě stál u sazečské kasy. I jeho tiskárna musela mít proto alespoň dva pomocníky, z nichž jeden obsluhoval lis a druhý pořizoval sazbu. Pak ovšem představa, že v sazbě Bakalářových knížek objevíme nějaké slovakismy, se naplnit nemusí, zvláště když tu setrvale nacházíme jevy typicky české, jako je hyperkorektní dloužení pomocí zesílené spřežky -ije- (spřežku už od 1495 užívá také Tiskař Pražské bible, po něm Jan Moravus a Mikuláš Konáč a později pietně ještě Alexandr Ujezdecký).

Z nepřesvědčivého souboru lexikálních dokladů musíme rovněž vyloučit sloveso „tlačiti“, objevující se v některých plzeňských explicitech.⁸ Starší badatelé se ovšem mýlí, když tento výraz považují za Bakalářovo specifikum. V podobě programového požadavku „svuoj jazyk ... tlačiti budem“ ho užívá totiž Všehrdova dedikace pražskému utrakvistickému knězi Jírovi, otevírající sborník

[6] BERNHARD von BREYDENBACH, [*Život Mohamedův*]. Plzeň, Mikuláš Bakalář 1498 (*Soupis* 37), fol. D_{8a} „Virgo Theutunicis multum celebrata sacellis, Virgo, quam Ungari maximo thure colunt, hac de gente ortus, precor sanctissima, me ope recepto ruere haud sinas“ (Panno, která jsi velmi oslavovaná v německých kapličkách, panno, kterou Uhři převelmi uctívají, já, pocházející z této krajiny, tě prosím, nejsvětější, dodej mi sil a nenech mne padnout). O předloze této modlitby viz Josef HEJNIC, K prvotisku Mikuláše Bakaláře *Život Mohamedův*, *Listy filologické* 107, 1984, s. 41–44, dle PIUS II., papa, *Epistolae familiares*. Nürnberg, Anton Koberger 1481 (HC 151), kde původní verš zněl „Virgo, quam multo Gallia thure colit“.

[7] Eugen PAULINY, K jazyku tlačí Mikuláša Bakalára Štetinu, in: *Mikuláš Bakalár Štetina. Štúdie a materiály...*, s. 31–36, zvl. 34–35.

[8] Jde o čtyři Bakalářovy tisky z roku 1498 a jeden z roku 1504. K tomu viz J. VOLF, K českému názvosloví knihtiskařskému v době prvotisků, *Listy filologické* 51, 1924, s. 358–364, a L. KOHÚT, *Neznámý Bakalár...*, s. 29.

překladů z patristické literatury.⁹ Dedikace je datována 12. březnem 1495, kdy Bakalář s největší pravděpodobností ještě nepracoval. Sborník vytiskl až roku 1501. Bakalář se později (1505 a 1511) slovesa „tlačiti“ vzdal ve prospěch běžnějšího výrazu „tisknouti“, ale je zajímavé, že ono „tlačiti“ naopak bez odporu převzali Mikuláš Konáč v Praze (třikrát během 1511–1520) a čeští editoři v Norimberku (Mikuláš Klaudyán jedenkrát během 1517 a Jan Mantuán Fencel dvakrát během 1518). Pak nemůže udivit, že sloveso podržely také explicity vlastních Klaudyánových tisků v Mladé Boleslavi (čtyřikrát během 1518–1519) i explicity jeho odchovance Oldřicha Velenského (dvakrát během 1520). Expresivní výraz „tlačiti“ nebyl tedy pocítován nijak cizorodě, neboť se nepřestal užívat ani v Norimberku, ani v Praze třicátých a čtyřicátých let 16. století. Posloužil dokonce v privilegiu krále Ferdinanda I. při vydání Hájkovy *Kroniky české*, pak ještě v Olomouci (Litomyšli) a opět v Mladé Boleslavi.

Za další doklad Bakalářova slovenského původu byl považován tiskařův apel k obohacení četby českého a slovenského publika. I zde však musíme postupovat opatrněji než naši předchůdci, neboť tiskařova věta z roku 1511 „Tento vokabulář Lactifer dáním Božím vyšel jest mezi lidi [...], aby Čechové i tudiež Slováci latinské učitele k vzdělání a ku upevnění viery čísti mohli“ je zase jen pouhý topos. Také tuto větu nacházíme už ve zmíněné Všehrdově dedikaci knězi Jírovi.¹⁰

[9] JOANNES CHRYSOSTOMUS, S., [O napravení padlého; Žádný nemuož uražen býti od jiného než sám od sebe]. Thascius Caecilius CYPRIANUS S., [O potupení světa; Pravý a gruntovní výklad na modlitbu Páně]. [Plzeň, Mikuláš Bakalář] 1501 (*Knihopis* 3581), fol. A_{8ab}.

[10] QUARINUS VERONENSIS, trad. JAN z VODŇAN, *Vocabularium, cuius nomen Lactifer*. Plzeň, Mikuláš Bakalář 6. VIII. 1511 (*Knihopis* 2801), fol. A_{1a}. K tomu však srov. shodné místo už v JOANNES CHRYSOSTOMUS, S., [O napravení padlého; Žádný nemuož uražen býti od jiného než sám od sebe]. Thascius Caecilius CYPRIANUS S., [O potupení světa; Pravý a gruntovní výklad na modlitbu Páně]. [Plzeň, Mikuláš Bakalář] 1501 (*Knihopis* 3581), fol. A_{1ab}. „Aby netoliko Řekové a latiníci, ale také i Čechové a Slováci řecké učitele k vzdělání viery křesťanské a upevnění mohli čísti“. Na tuto shodu mezi Lactiferem a Všehrdovou dedikací poukázala už E. URBÁNKOVÁ, Bakalářovy tisky po stránce obsahové, in: *Mikuláš Bakalář Štetina. Štúdie a materiály...*, s. 37–41, zvl. 40–41, ale redakce bakalářovského sborníku ji přehlédla. K potvrzení, že existovala dobová zásobnice ustálených obrátů srov. též Emil ŠEDIVÝ (ed.), *Světlo apatekářův. Z latinského „Lumen apothecariorum“ Quirika de Augustis přeložil Matěj z Mýta*. Díl 1, Praha 1922, s. 10–11: „Uložil si mi, pane, ať bych knížky mistra Quirika z Augusty, jenž slovou Světlo apatekářův, v náš jazyk český přeložil. ... aby netoliko Němci a latiníci apatece rozuměli a přípravám lékařským, ale i Čechové, komuž by se toho chtělo.“ Citát je z předmluvy netištěného překladu *Světila apatekářův* (1496), v níž lékař a lékárník Matěj z Mýta užil k oslavě rodného jazyka téměř totožný text jako Všehrd v dedikačním listu Jírovi, který byl psán 1495 a tištěn až 1501 (!).

Vyvěrá ze zemské historické tradice založené v dobách Karla IV. a s poněkud pragmatičtějším (obchodním) podtextem ji roku 1510 čteme rovněž u Konáče.¹¹

O Bakalářově původu nám mnoho nenapoví ani malý dřevořez, solitérně otištěný Hieronymem Höltzelem v minuci na rok 1507, kterou financoval Bakalář.¹² Pokud chceme tento dřevořez považovat za signet, pak jen v rovině nakladatelské. Nicméně už slovenský historik Józef Novák před časem konstatoval, že heraldická výbava štočku není jasná: tři hroty, či lipové ratolesti nebo svíce (?) na trojvrší, které lze vztáhnout ovšem až v mladších dobách k dnešnímu Maďarsku.¹³ Těmito problémy s interpretací štočku však záhada nekončí. S rozpaky totiž přijímáme, že minuci chybí nutný pandán v podobě Höltzelova signetu (sv. Jeroným), a už vůbec se nepokoušíme vyložit, proč štoček opakovaně nedoprovází také Bakalářovu knižní produkci. Do doby, než se podaří zjistit více, bude korektnější toto vyobrazení nepřeceňovat a za signet nepovažovat.

Vrátíme-li se po této nezbytné inventuře k Bakalářově tiskařské činnosti, musíme nejprve položit otázku o možných střediscích jeho vyučení. Starší hypotézu, že se tak stalo už během studií, snad během let 1473–1476, kdy měl v Krakově působit Kaspar Straube (resp. Tiskař Turrecrematova Expositia), nelze prokázat, protože dobu Bakalářova krakovského pobytu dodnes neznáme a v Bakalářově produkci žádné stopy polské typografie nenacházíme.¹⁴ Ničím nepodložíme ani předpokládané styky s cyrilskou dílnou Norimberčana Sebalda Feiela (Fiola), pracujícího v Krakově 1486?–1490, třebaže styk mladého Bakaláře s knižní výrobou lze v polské metropoli téměř jistě předpokládat. Vedle krakovské hypotézy se však nikdo nevěnoval alternativě, že Bakalář získal postulat

| 11 | PIUS II., papa, *Česká kronika*. Praha, Mikuláš Konáč z Hodíškova 1510 (*Knihopis* 13884), fol. A_{1b} „[Kronika] muože tobě užitek přinesti || Čechu, Slováků, Moravče, Poláku || chvíli všelijakú“ a fol. A_{3b} „Protož jie [Kroniku] sobě, pravý Čechu, Moravane a Slováků, čiesti neobtěžuj, neb v nie mnohem více i divnějšího i užitečnějšího, než by se nadál, najdeš“.

| 12 | Konrad TOCKLER, [*Minuce na rok 1507*. Nürnberg, Hieronymus Höltzel, imp. Mikuláš Bakalář 1506] (*Knihopis* 4305 ČD). K tomu viz K. BOLDAN, Sběrka minucí a pranostik z přelomu 15. a 16. století tepelského kláštera premonstrátů, *Minulostí západočeského kraje* 43, 2008, s. 79–114, zvl. 96–97 (č. 14).

| 13 | Józef NOVÁK, Signet Mikuláša Bakalára, in: *Mikuláš Bakalár Štetina. Štúdie a materiály...*, s. 86–90, a odtud též L. KOHÚT, *Neznámy Bakalár...*, s. 129. Pochybnosti vyslovila v recenzi sborníku Mirjam BOHATCOVÁ, Mikuláš Bakalár Štetina, *Listy filologické* 90, 1967, s. 420–424, zvl. 421–422.

| 14 | M. BĚLOHLÁVEK, *c. d.*, s. 77; Jiří HRUBEŠ, K otázce Mikuláše Bakaláře a jeho činnosti, in: *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15.–16. storočí*. Red. Ľudovít Holotík a Anton Vantuch, Bratislava 1967, s. 296–301, zvl. 297; L. KOHÚT, *Neznámy Bakalár...*, s. 35.

později až během plzeňského pobytu, který započal někdy před rokem 1493.¹⁵ Mateřskou dílnu mohl nalézt buď přímo v Plzni u kolegů, na jejichž éru bezprostředně navázal, anebo v blízkém Norimberku, s nímž byli plzeňští měšťané v neustálém kontaktu a sám Bakalář si patrně odtud v počátcích živnosti opatřil jako první český tiskař takzvaný velký švabach.¹⁶

Bakalář se k řemeslu dostal nejpozději roku 1498. To, co se z jeho aktivit zachovalo, představuje patrně jen menší část. Bibliograficky se ji pokusil zachytit František Horák (z jeho soupisu však pět položek musí být vyřazeno, tři si žádají předatování a sedm položek v podobě nálezů přichází nově).¹⁷ Ačkoli Bakalář nepocházel z Čech, s pomocí českých sazečů se specializoval na texty v českém jazyce. V tomto ohledu se tedy liší od ostatních zahraničních kolegů, ba i od těch, kteří jako cizinci u nás krátkodobě působili (Johann Alacraw, Konrad Baumgarten, Matthias Preinlein, Konrad Stahel, Libor Fürstenhain). Bakalář respektoval jazykovou praxi původem českých utrakvistických prvotiskařů a latinské nebo latinsko-české tituly zařazoval do výroby jen okrajově. Z toho vyplývá, že vztah k národnímu jazyku země, v níž žil a pracoval, nebyl ovlivněn konfesijně, nýbrž za stavu, kdy se z Německa dovážel dostatek jinojazyčné literatury, se formoval naopak přísně ekonomicky. Tak jako celé české řemeslo i Bakalář se vůči importu vymežil jazykově a přitom preferoval takové žánry, které mezi dováženou literaturou patrně tvořily menšinu.

Někdy na počátku 16. století Bakalář navázal spolupráci s norimberským měšťanem Hieronymem Hölzleem, který se k tiskařské profesi přihlásil koncem roku 1499.¹⁸ Bakalář tudíž kráčel ve stopách pražských utrakvistů devadesátých let 15. století, jak lze soudit z korespondence Konrada Celtise, jemuž staroměstský lékař Jan Bílý, spolunakladatel *Bible pražské*, adresoval 12. prosince 1491 prosbu o zaopatření norimberského řemeslníka „ad laborandam cartam“.¹⁹ S Norimberkem byl ve spojení také Tiskař Pražské bible. Soudíme tak alespoň

[15] *Tamtéž*, s. 73, s totožným konstatováním „trochu udivuje, že nik doteraz nebral do úvahy možnost, že sa Bakalár mohol zoznámiť s remeslom v Plzni alebo v Nemecku.“

[16] P. VOIT, Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století, *Bibliotheca Strahovien-sis* 2012 10, 2011, s. 105–202, zvl. 143–145.

[17] F. HORÁK, *c. d.*, s. 20–30.

[18] P. VOIT, Role Norimberku při utváření české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století, *Documenta Pragensia* 29, 2010, s. 389–457, zvl. 392–393.

[19] Hans RUPPRICH, *Der Briefwechsel des Konrad Celtis*. München 1934, s. 27–28, a Karel V. ADÁMEK, Bible Pražská z roku 1480 a jiné prvotisky pražské knihtiskárny Jana Bílého od Čápů, *Věstník České akademie věd a umění* 37, 1928, s. 27–48, zvl. 34–39, z dopisu vyvozuje,

z účasti Mistra Posledního soudu na výzdobě Pasionálu 1495. Pracoval-li tento umělec pouze v Norimberku, anebo krátce či dlouhodobě také v Praze, nevíme. Stál však formálně na pomezí pozdně gotické tvrději se vyjadřující Wolgemutovy školy a měkčí linie Mistra norimberského Horologia nebo Mistra legendy o sv. Meinradu.²⁰ O tři roky později (1498) Bakalář patrně u Mistra Posledního soudu objednal dva štočky pro české adaptace Breydenbacha nazvané *Traktát o Zemi svaté a Život Mohamedův*. Na prvním vyobrazení přichází koráb s poutníky a na druhém vidíme titulní postavu proroka s žáky.

Bakalářova nakladatelská činnost pro Höltzela se nemusela nutně omezovat jen velkoplošnými nástěnnými minucemi, pro jejichž výrobu nestačily plzeňské dílně zpočátku podmínky.²¹ Prvorepublikový znalec starých tisků Walter Dolch měl totiž v rukou pozůstatek dílka *Arbor consanguinitatis* od Johanna Andreacho. Šlo o dvojjazyčný pruh nalepený na zadním příděščí exempláře *Lactiferu* z broumovské knihovny Eduarda Langera. Fragment, který identifikoval jako Höltzelův tisk placený Bakalářem okolo roku 1510, je dnes nezvěstný, a mladší literaturou nadto pomíjený.²²

Není však žádným tajemstvím, že Bakalářův kontakt s Höltzelem se plzeňské typografie hlouběji nedotkl. Vizualizační aparát Bakalářových tisků i snahy po unifikaci tiskového písma, dekoru a ilustrací jsou více než skromné, neboť tyto postupy emancipující tištěné zboží od rukopisů a zdokonalující techniku četby znamenaly nejen v Plzni, ale ve všech českých tiskárnách nadpráci a nebezpečně zvýšenou prodejní cenu. To, co Bakalář z norimberské spolupráce vytěžil, se týkalo vlastně jen nejnужnějších zásob písma. Jeho sazebným materiálem se

že lékař Jan Bílý objednal v Norimberku dřevěný štoček pro tisk minuce na rok 1492 sestavené Matějem z Vilémova.

| 20 | P. VOIT, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí (severinsko-kosořská dynastie 1488 až 1557)*. Praha 2012 (v tisku).

| 21 | Doposud známe jen tyto nástěnné jednolisty, u nichž se Bakalářova nakladatelská činnost odhaduje per analogiam s almanachem k roku 1507, [*Minuce na rok 1506?* Nürnberg, Hieronymus Höltzel, imp. Mikuláš Bakalář? 1505?] (*Knihopis* neuvádí); Konrad TOCKLER, [*Minuce na rok 1507*. Nürnberg, Hieronymus Höltzel, imp. Mikuláš Bakalář 1506] (*Knihopis* 4305 ČD); Konrad TOCKLER, [*Minuce na rok 1510*. Nürnberg, Hieronymus Höltzel, imp. Mikuláš Bakalář? 1509] (*Knihopis* 4306 ČD); Sebald BUSCH, [*Minuce na rok 1514*. Nürnberg, Hieronymus Höltzel, imp. Mikuláš Bakalář? 1513] (*Knihopis* 14700 ČD).

| 22 | Walter DOLCH, *Der Drucker katalog der Dr. Ed. Langerschen Bibliothek in Braunau i. B. Braunau* [Broumov] 1913, s. 21, č. 4, s citací dochované slovníkové části Arboru „II Nepos || Neptis || vnuk || vnuka || III || Pronepos || proneptis || pravnuk || pravnuka || IIII || Abnepos || Abneptis || prpravnuk || prpravnuka ||“.

nestala národní bastarda, typická pro všechny české utrakvistické dílny, nýbrž německý švabach zvaný velký, jehož matrice už roku 1498 uspokojivě diakritizoval. Švabach v dvojediné roli písma textového i vyznačovacího u Bakaláře setrval až do roku 1508 a chceme-li přece jen hledat jistou spojitost plzeňského řemesla s pražským, pak ji nalezneme právě v této chudosti písmového materiálu – Tiskař Pražské bible disponoval vedle textové bastardy jen antikvovými vyznačovacími majuskulemi ILVX a vyznačovací texturu a švabach si v omezeném množství opatřil až roku 1513, přičemž kupříkladu už zmíněný Höltzel pracoval v téže době s 15 úplnými písmovými sadami.²³ Po roce 1508 Bakalář alespoň vyměnil málo úsporný velký švabach za takzvaný střední švabach. Ten se k nám dostal zásluhou Tiskaře Korandy už roku 1492. Od roku 1505 ho stopujeme u Hieronyma Höltzela a od roku 1506 u Pavla Olivetského, jehož diakritika je na rozdíl od Höltzelovy téměř shodná s Bakalářovou.²⁴ V Plzni tento švabach setrval opět jako písmo textové i vyznačovací až do roku 1513, kdy Bakalář dílnu uzavřel. Ještě předtím však proběhla třetí rekonstrukce dílny. Během let 1510–1511 se ve funkci vyznačovacího písma sporadicky objevuje nediakritizovaná rotunda.²⁵ Jelikož toto písmo užíval 1506–1518 vcelku nepřetržitě pro latinskou a českou sazbu Hieronymus Höltzel, lze se domnívat, že Bakalář i tentokrát podlehl jeho vzoru a matrice získal v Norimberku.

Z Höltzelovy dílny, která fungovala až do roku 1525, vycházely učebnice pro latinské školy, císařské mandáty a různé administrativní tisky norimberského magistrátu. Později se u Höltzela zabydlela také humanistická a od roku 1517 i reformační literatura. Snad už od počátku k příznačným rysům Höltzelovy dílny patřila orientace na české prostředí. Bakalář se tak jeví zřejmě prvním, kdo právě sem nasměroval nakladatelské aktivity a vytýčil cestu, po níž o několik málo let později kráčeli plzeňští spoluměšťané Mikuláš Principál, Jan Pekk a Jan Mantuán Fencel, dále Mikuláš Klaudyán z Mladé Boleslavi a Jihočech Mikuláš Kancelarius.²⁶ Norimberští radní, kteří od roku 1513 pravidelně prosazovali právo na preventivní cenzuru, byli na podobné aktivity městských tiskařů velmi

[23] P. VOIT, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí...* (v tisku), a Robert PROCTOR, *An index to the early printed books in the British museum*. Part II. MDI–MDXX, section I Germany, London 1903, s. 95–98.

[24] P. VOIT, *Tiskové písmo...*, s. 146–148.

[25] *Tamtéž*, s. 123–125.

[26] TÝŽ, *Role Norimberku...*, s. 402–403.

citliví.²⁷ Hölztel sice porušoval magistrátní zákazy a platil pokuty²⁸ – ale vydělával bez ohledu na konfesijní profil zakázek: nevadilo mu, že plzeňští nakladatelé se hlásili ke katolické víře, zatímco Klaudyán patřil k pronásledované jednotě bratrské.

Jan Fencl, plzeňský překladatel a první český samostatný nakladatel bez vazeb na vlastní knihtiskárnu, ani nemohl jinak než hledat výrobní zázemí v blízkém Norimberku.²⁹ Přechodně zde pobýval roku 1518 – tehdy už plzeňské řemeslo stagnovalo, Tiskař Pražské bible se odmlčel, konzervativní utrakvista Mikuláš Konáč by na spolupráci s katolíkem jistě nepřistoupil a zbylé pražské officíny zvládaly jen výrobu nástěnných almanachů. Fencl v Norimberku vystřídá Mikuláše Klaudyána, který kvapně odjel, byv v lednu 1518 prohlášen městskou radou za nežádoucí osobu.³⁰ Mínění Miloslava Švába, že Fencl v Norimberku podnikal též jako tiskař, nelze ničím prokázat.³¹

Fencl se už při financování norimberské prvotiny z 25. ledna 1518, kterou představovalo latinsko-české školní vydání Catonových gnómických textů, spojil s Hansem (Janem) Pekkem.³² Nebyla to však první Hölztelova latinská edice pro české publikum. Už roku 1511 tiskl za Klaudyánova dozoru bratrskou konfesi sestavenou Lukášem Pražským.³³ Zábranu, proč tato prestižní zakázka nezamířila k Pavlu Olivetskému do Litomyšle nýbrž k Hölztelovi, nepředstavovala

[27] Arntd MÜLLER, Zensurpolitik der Reichstadt Nürnberg. Von der Einführung der Buchdruckerkunst bis zum Ende der Reichsstadtzeit, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 49, 1959, s. 66–169, a Michael DIEFENBACHER – Wiltrud FISCHER-PACHE (edd.), *Das Nürnberger Buchgewerbe. Buch- und Zeitungsdrucker, Verleger und Druckhändler vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Nürnberg 2003, s. 1–3.

[28] Josef BAADER, Pressmandate des Raths zu Nürnberg, *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit* 8 (Neue Folge), 1861, sl. 50–52, a Rudolf WAGNER, Nachträge zur Geschichte der Nürnberger Musikdrucker im sechzehnten Jahrhundert, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 30, 1931, s. 107–152, zvl. 115–117 a 149, kde soupis norimberských archivních pramenů týkajících se Hölztelových konfliktů s městskými předpisy, žel bez regist.

[29] Miloslav ŠVÁB, Jan Mantuán-Fencl jako typ českých tiskařů v 15. a 16. století, *Vědecké informace ŽK ČSAV*, Supplement 1, 1970, s. 4–23.

[30] Franz SPINA, Tschechischer Buchdruck in Nürnberg am Anfang des 16. Jahrhunderts, *Prager deutsche Studien* 9, 1908, s. 29–51, zvl. 43–44.

[31] M. ŠVÁB, *c. d.*, s. 10–11.

[32] Marcus Porcius CATO, *Moralissimus Catho*. Nürnberg, [Hieronymus Hölztel] 25. I. 1518 (*Knihopis* 1476 ČD).

[33] LUKÁŠ PRAŽSKÝ, *Apologia Sacrae scripturae*. Nürnberg, Hieronymus Hölztel 16. XII. 1511 (VD16 A 3139).

ideová orientace textu, ale fakt, že naše tiskárny soudobou evropskou konvencí sázet latinu rotundou nebo antikvou setrvale odmítaly. Proto tedy nikoli Olivetský, ale Hölzel mohl vyhovět vzdělanějšímu publiku, k němuž latinská konfese mířila – užil tedy dva stupně rotundy a antikvy a střednímu šwabachu přisoudil jen vyznačovací roli v margináliích. Tutéž moderní praxi dodržel v Catonových průpovědích, kde šwabach přichází pouze v textu českém a německém, zatímco rotunda a antikva v pasážích latinských. Platnou konvencí Hölzel opustil pouze jedenkrát při dosud neznámém latinském almanachu na rok 1519, jehož text je vysázen šwabachem patrně proto, že ani ta část latiny znalého publika, která minuce kupovala nejčastěji, si na rotundu ještě nenavykla.³⁴

Fencl stihl do konce roku 1518 a pak ještě 1520 Hölzelovi přeložit nebo edičně připravit na jedenáct titulů školní, osvětové a náboženské literatury, která v Čechách před tím ještě nevycházela. Zajímavý je kupříkladu derivát evropsky proslulého *Lucidáře* od Honoria Augustodunensis, na jehož úpravě můžeme sledovat, jak rozsah a kvalita dílenského zázemí dokázaly ovlivnit typografickou tvář knihy. Zatímco česká edice *Lucidáře*, připravená Bakalářem roku 1498, byla vysázená skromně jen z velkého šwabachu, Hölzelovo latinské vydání vzniklo ze čtyř různých rotund a antikvy určené k římské foliaci. Mimo to ho doprovázejí opticky signální marginálie a iniciály, tedy vizualizační prvky, které Bakalář vůbec neznal.³⁵ Podobně v neprospěch domácích možností vynívá srovnání Hölzelova tisku latinských *Kompaktát* s českou verzí, kterou zpřístupnil už roku 1513 Tiskař Pražské bible. Také tento domácí počin, sázený jediným stupněm textové i vyznačovací bastardy, je typograficky hubený a čtenářsky nepřívětivý, zatímco Fenclova edice pořízená o pouhých pět let později využívá tři druhy rotundy, vyznačovací antikvu, čtenářsky vítané kustody, rubriky a iniciály.³⁶ K pozoruhodným aktivitám Jana Fencla patří také překlad a ediční péče o první katolickou modlitební knihu *Hortulus anime*, do níž byl zařazen skvělý cyklus norimberských portrétních dřevořezů, doplněný o české světce Václava,

[34] [*Almanach ad annum 1519*. Nürnberg, Hieronymus Hölzel 1518] (Literatura neuvádí).

[35] HONORIUS AUGUSTODUNENSIS, *Počíná se lucidář o rozličných věcech*. Plzeň, Mikuláš Bakalář 1498 (*Soupis* 39), a HONORIUS AUGUSTODUNENSIS, *Elucidarius dialogicus theologie tripartitus*. Nürnberg, Hieronymus Hölzel po 14. VIII. 1518 (*CizBoh*).

[36] [*Kompaktáta*. (Praha), Tiskař Pražské bible] 20. IX. 1513 (*Knihopis* 1578), a *Compactata*. Nürnberg, [Hieronymus Hölzel] 18. VI. 1518 (*CizBoh*).

Ludmilu, Vojtěcha a Zikmunda.³⁷ Poněvadž kniha obsahuje mariánskou odpustkovou modlitbu, která vyšla též samostatně v jednodlistové podobě, připisujeme tento nedávno objevený odpustkový list rovněž Fenclovi.³⁸

Fencel však v Norimberku nevydržel déle než rok. Vrátil se do Plzně a v říjnu 1519 se zde usadil natrvalo. Během poloviny roku 1521 se koupí domu chystal k přestěhování také bývalý zaměstnanec Höltzelovy dílny Hans Pekk.³⁹ V letech 1517–1525 vytiskl totiž Höltzel na 20 Lutherových prací a současně vydával spisy radikálů Thomase Müntzera a Andrease Bodensteina. Ještě před tím, než se původně katolický Norimberk přiklonil k reformaci, městská rada donutila Höltzela živnost uzavřít a během let 1525–1526 ho z Norimberka vyhnala.⁴⁰ Část Höltzelovy dílny, totiž střední šwabach a rotundu, získal Höltzelův zaměstnanec Pekk. Obě písmata pak spolu s nejmenším šwabachem pořízeným z matric norimberské dílny Friedricha Peypuse převezl nejpozději roku 1526 do Plzně, která Bakalářovým úmrtím (někdy před 1520) tiskaře ztratila. Vedle písmového materiálu byly do Plzně predisponovány i štočky Höltzelovy české edice *Hortulu*. Tento transfer představuje první vlnu norimberského ilustračního materiálu. Po této vlně následovaly ještě dvě další a mohutnější.

Nejstarší známý doklad Mantuánova a Pekkova partnerství na české půdě přichází hned roku 1526 u výkladu Otčenáše od Erasma Rotterdamského.⁴¹ Pekk za Mantuánovy finanční (a možná i autorské) spoluúčasti tiskl rovněž českou veršovanou *Radu zhovadilých zvířat*, jejíž nově pořízený ilustrační cyklus dobře situovaného nakladatele jistě potřeboval.⁴² Minimálně dvakrát bylo reedicemi

[37] *Hortulus anime*. [Nürnberg, Hieronymus Höltzel] po 3. X. 1520 (*Knihopis* 3171). K tomu viz Maria Consuelo OLDENBOURG, Zwei tschechische Hortuli animae mit Nürnberger Illustrationen, *Philobiblon* 12, 1968, s. 105–112; TÝŽ, *Hortulus animae [1494]–1523. Bibliographie und Illustration*. Hamburg 1973, s. 59, 128–129, a P. VOIT, Role Norimberku..., s. 406.

[38] *Modlitba o ukrutném zámutku Panny Marie*. [Nürnberg, Hieronymus Höltzel 1518?] (*Knihopis* neuvádí). K tomu viz Hedvika KUCHAROVÁ, Zpráva o nálezu českého jednodlistu, in: *Sborník k 80. narozeninám Mirjam Bohatcové*. Red. A. Baďurová, Praha 1999, s. 203–212.

[39] M. BOHATCOVÁ, Norimberský a plzeňský tiskař Hans (Jan) Pekk, *Časopis Národního muzea*, ř. hist. 145/3–4, 1976, s. 207–227.

[40] Helmut CLAUS, Die Endphase der Offizin Hieronymus Höltzels in Nürnberg, in: *Studien zur Buch- und Bibliotheksgeschichte. Hans Lülffing zum 70. Geburtstag*. Berlin 1976, s. 97–108.

[41] Desiderius ERASMUS, *Spis obšírný plně a dokonale vykládaje Otčenáš*. Plzeň, Jan Pekk 1526 (*Knihopis* 2366 ČD).

[42] *Rada zhovadilých zvířat a ptáctva k člověku*. Plzeň, Jan Pekk 14. II. 1528 (*Knihopis* 14713). Je nadmíru zajímavé, že v jiné tiskárně téměř současně vychází jiný, taktéž bohatě ilustrovaný »

navázáno na Bakalářův ediční program.⁴³ Text dnes známých tří latinskojazyčných edicí se však sází setrvale středním švabachem. V tom spatřujeme ústupek norimberským praktikám, který si Pekk v Plzni povolil, aby nebyl dotčen konzervativní vkus českého publika.⁴⁴

Není vyloučeno, že méně zdatným pomocníkem Pekkovy dílny mohl být jinak neznámý Tomáš Bakalář, považovaný staršími knihovědci za syna Mikuláše Bakaláře.⁴⁵ Poté, co Pekk roku 1531 zemřel, Tomáš po Mikulášovi přetiskl starší, ale stále populární trojjazyčný slovníček (1532) a Mantuánovým nákladem připravil ilustrovanou reedici norimberského modlitebního *Hortulu* (1533).⁴⁶ Ve čtyřicátých letech se některé norimbersko-plzeňské dekorativní lišty a štočky *Hortulu* objevily v Praze u Bartoloměje Netolického, kde první přílivová vlna norimberských štoček dozněla. Mezitím se prostřednictvím Jana Hada, vyučence norimberské Peypusovy tiskárny, vzedmula vlna druhá, která k nám 1536 přinesla několik německých bordur a christologických cyklů, zastizitelných do sedmdesátých let 16. století ještě u Hadova nástupce Jana Kantora. O vzednutí obrovské třetí vlny se zasloužil Němec Jan Günther. Po čtyřletém působení v Norimberku natrvalo přesídlil nejprve do Prostějova (1544) a odtud pak do Olomouce (1553). Na Moravu ho provázely nejméně čtyři novozákonní cykly Erharda Schöna a další bohatý norimberský ilustrační aparát, který fungoval nepředstavitelně dlouho do dvacátých let 20. století k ilustrování škarniclovských a postškarniclovských lidových tisků z Uherské Skalice.⁴⁷

projev bajkového žánru, a to JOANNES de CAPUA, *Pravidlo lidského života*. Praha, Mikuláš Konáč z Hodíškova 20. II. 1528 (*Knihopis* 1124 ČD).

[43] Causidicus ALBERTANUS, *O řádném mluvení a mlčení*. Plzeň, [Jan Pekk] 1528 (*Knihopis* 108), a JOANNES GUALLENSIS, *Výborná a užitečná kniha o čtyřech veřejných neb stěžejných ctnostech*. Plzeň, Jan Pekk 26. VI. 1529 (*Knihopis* 3579 ČD).

[44] K. BOLDAN, Dva neznámé plzeňské tisky Jana Pekka, *Minulostí západočeského kraje* 40, 2005, s. 93–104.

[45] F. HORÁK, *c. d.*, s. 30, a L. KOHÚT, *Neznámý Bakalár...*, s. 24. J. HEJNIC, Latinská škola v Plzni a její postavení v Čechách (13.–18. století), *Rozpravy ČSAV*, ř. spol. věd 89, 1979, č. 2, s. 21, vyslovil hypotézu, že Tomáš Bakalář, jehož práce jsou doloženy pouze v letech 1532–1533, byl synem Václava Matyáše, který bakalářského gradu dosáhl na lipské univerzitě 1534 a působil pak na plzeňské latinské škole. V plzeňských městských knihách je Tomáš Bakalář uváděn ještě roku 1544 jako zeť Pavla Lva, poručníka nezletilých dětí tiskaře Jana Pekka (zemř. 1531) a majitele jeho tiskařské dílny (od 1540).

[46] *Hortulus anime*. Plzeň, Tomáš Bakalář 16. X. 1533 (*Knihopis* 3172 ČD).

[47] Eva ŠEFCÁKOVÁ, Ilustrovaná kniha – minulost a současnost, *Kněžnica* 4, 2003, s. 552–556, zvl. 554.

Tato nová zjištění o významu norimberské pomoci je třeba doplnit novými poznatky ze sféry písmařské. Když Bakalář i Klaudyán navazovali spolupráci s Höltzelem, nacházeli se v jiné situaci nežli benátský kolega Peter Liechtenstein, jemuž pražští utrakvisté k realizaci české *Bible benátské* přivezli roku 1506 vlastní bastardu. Bakalář a Klaudyán se naopak spokojili s norimberským písmovým fundem, který byl sestaven přesně dle požadavků soudobé zahraniční knižní kultury tak, aby texty v národním jazyku (němčina, polština, čeština) mohly být sázeny švabachem a texty latinské rotundou. Vliv Höltzelovy typografie na český knihtisk lze přesvědčivě doložit právě na rozšíření rotundy. Šest písmových druhů a stupňů z patnácti, které se u nás počátkem 16. století uplatnily, pocházelo právě od Höltzela. Po jeho vzoru si rotundu roku 1510 opatřil Mikuláš Bakalář a roku 1518 Mikuláš Klaudyán. Od nich se pak prostřednictvím matric šířila dál – jednak ke Konáčovi, Severinovi a Chocenskému a jednak do dílen Velenského a Štyrsy. Zatímco však Höltzelovi jako každému jinému zahraničnímu tiskaři byla rotunda převážně písmem textovým, u nás jí přiřkli pouze občasnou roli vyznačovací, kterou nebylo třeba prodražovat dodatečnými diakritickými znaménky. Zdá se, že genetická spjatost písma s Itálií tu působila stejně neurastenicky jako v případě pomalého a nelehkého prosazování antikvy. Latinské texty nacházely cestu do tiskáren velmi svízelně, a pokud byly zadány a přijaty, Pavel Severin či Mikuláš Konáč je sázeli švabachem.

Díky Höltzelovi a jeho norimberskému konkurentovi Friedrichu Peypusovi jsme rovněž k úplnosti doplnili výškovou škálu švabachů. Od roku 1492, patrně též pod vlivem Norimberku, se u nás počal prosazovat střední švabach a roku 1498 byl Bakalářem importován velký švabach. Höltzel s Peypusem roku 1518 poprvé užili pro české zakázky dvě kresebně odlišné varianty malého švabachu, které se po několika letech rozšířily do všech českých a moravských tiskáren. Tím jsme získali kompletní trojstupňovou škálu švabachů, sloužících k sazbě velkých nadpisů, středně velkého textu i drobných marginálií. Teprve nyní mohl být i v rovině tiskového písma nastartován dlouhý zápas o vizualizaci české typografie, která se díky skrovnému dědictví po tuzemských prvotiskařích neustále utápěla v pozdně gotické jednoduchosti.

Höltzelovo a vůbec všechno ostatní norimberské knižní zboží mohlo být u nás posuzováno jako měřítko evropsky standardní typografie. České zakázky vyrobené Höltzelem byly obsazeny osmi druhy iniciál, a je tudíž zcela myslitelné, že právě norimberská produkce pomáhala Pavlu Olivetskému od roku 1506 rehabilitovat také tento vizualizační prvek, k němuž se naši prvotiskaři (ostatně jako

ještě Mikuláš Konáč až do 1515) stavěli rovněž macešsky. Marginálie, u Höltzela zcela běžné, se v Norimberku 1518 poprvé naučil vyřezovat Mikuláš Klaudyán. Norimberská produkce pamatovala také na kustody, které však do Čech zavedl až roku 1536 jiný tamní vyučenec Jan Had. Navzdory tomuto zpoždění za cizinou se však opět potvrzuje závislost české typografie na norimberské, neboť Had patřil k další generaci českých tiskařů, která domácí terén obohatila nejen ilustračními štočky, ale i několika stupni a řezy norimberské antikvy.

Poté, co jsme poukázali na nezpochybnitelný vliv Norimberku, je zapotřebí závěrem položit otázku, zda existují nějaké spojnice rovněž mezi zmíněnými plzeňskými protagonisty. Tímto spojovacím článkem není rozhodně humanismus projevující se soustředěným zájmem o antiku, s nímž nehodlal vůči nepřipravené čtenářské obci koketovat ani Fencl. Podstatnou složkou Bakalářova edičního programu byla původem česká i přeložená literatura středověká, jejíž ohlas u Fencla a Pekka ještě přetrvává. Měla-li vydávaná spisba pozdně antické kořeny, jako je tomu u nedávno objevených fragmentů (*Gesta Romanorum*, apokryf o Asenatě a *Kronika o Apolloniovi*),⁴⁸ pak jen skepticky připouštíme, že si těchto genetických souvislostí byl vědom také český měšťanský čtenář na prahu 16. století. V plzeňském edičním modelu nepřichází však ani patristika, o které roku 1501 tolik stál Viktorin Kornel ze Všehrd a která alespoň do dvacátých let 16. století zaměstnala domácí utrakvistické a bratrské dílny. Spojnicemi plzeňských protagonistů se však jeví propagace a obhajoba katolické víry a zcela nový důraz na školní jazykové příručky a literaturu zábavnou – to vše pražští utrakvisté i bratrští tiskaři programově pomíjeli a pražský katolík Bartoloměj Netolický, aby se vůbec v polovině století uživil, musel potají rozmnožovat také texty utrakvistické a reformační. Bakalářovo levné knižní zboží musíme dokonce považovat za nejstarší vrstvu té části středověké literatury, která bez ohledu na dobu vzniku, původ a téma postupně poklesávala mezi nižší aristokracii a měšťanské čtenáře, aby nakonec zakotvila v úrovni zábavné lidové četby. Vedle důrazu na mravní výchovu, který byl společný všem českým tiskařům, se tak zábavný zřetel spolupodílel na vytvoření samostatné domácí vydavatelské koncepce. Ani zde však přílišný optimismus není namístě, neboť na Bakalářovy revitalizační snahy okrajově udržované ještě Fenclem a Pekkem později už nikdo

[48] P. VOIT, Nález fragmentů tří pozdně antických próz tištěných česky počátkem 16. století (*Gesta Romanorum*, *Asenech*, *Kronika o Apolloniovi*), *Česká literatura* 201260/1, 2012, s. 55–75.

nenavázal a vydavatelský program českých tiskáren, byv roku 1520 nasměrován k podpoře luterství, se obnovování zábavné a mravoučné české středověké literatury až do poloviny 16. století vzdal. Jakkoli působení plzeňských protagonistů obohatilo dosavadní utrakvistickou ediční politiku konfesijně i žánrově, literární kánon antiky, raného křesťanství či humanismu zůstával i nadále přístupný jen vzdělanějším vrstvám čtenářů orientovaných na dovoz cizojazyčného zboží z ciziny.

Zkratky bibliografické literatury

CizBoh

Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501–1800. I. Produkce tiskáren na dnešním území České republiky v 16. a 17. století. Red. Anežka Baďurová, Praha 2003 (CD-ROM vydaný Knihovnou Akademie věd České republiky). Dostupné též na <http://www.lib.cas.cz/kvo/produkce-tiskaren-cr/>

Knihopis

Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. ... Redigoval dr. Zdeněk Tobolka [od 5. svazku dr. František Horák]. Díl I. Prvotisky (do r. 1500). Text + tabule. Díl II. Tisky z let 1501–1800. Svazek 1–9 (písm. A–Z). Praha 1925–1967. Dostupné též na <http://db.knihopis.org/>

Knihopis ČD

Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. ... Dodatky [číselné]. Díl I. Prvotisky (do r. 1500). [Sestavila] dr. Emma Urbánková. Díl II. Tisky z let 1501–1800. Založil doc. dr. Zdeněk V. Tobolka, pokračovali doc. dr. František Horák a dr. Bedřiška Wižďálková. Část I. písm. A–Ž. Praha 1994–2010.